

Litewskie siedziby Zanów – Dukszy, Gierkany, Hryszkowszczyzna i Poniemuń. Postscriptum wspomnień Tomasza Zana i Heleny z Zanów Stankiewiczowej

Artykuł ten powstał z okazji konferencji „Zagłada ziemiaństwa polskiego na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1939–1945” i towarzyszyła mu bogato ilustrowana prezentacja, analizująca architekturę dworów i budynków gospodarczych¹. Jest to pierwsza próba odtworzenia dziejów kresowych siedzib ziemiańskich rodziny Zanów, ich architektury i wnętrza na podstawie wydanych wspomnień Tomasza Zana i jego siostry, prawnuków Zana Promienistego – przyjaciela Adama Mickiewicza, współtwórcy Związku Filomatów, a potem Filaretów. Publikacja wykorzystuje nigdzie niepublikowane fotografie i plany znajdujące się w zbiorach rodzinnych. Ze względu na temat konferencji, więcej informacji dotyczy II wojny światowej i zniszczeń tych dworów i ich wyposażenia, a także losów ostatnich właścicieli.

Wojciech Wiśniewski spisał i wydał w 1989 r. wspomnienia Tomasza Zana, syna Teresy z Dowgiałłów i Tomasza, potem wspomnienia Heleny z Zanów Stankiewiczowej (Londyn 1991)². Znałam ją osobiście, mam w uszach jej głos – charakterystyczny akcent wileński, sposób mówienia i specjalne powiedzonka. Obie książki są chętnie czytane w środowiskach zajmujących się Kresami, ziemiaństwem i przez autorów przewodników oraz albumów pokazujących opi-

¹ Ogólnopolska konferencja naukowa „Zagłada ziemiaństwa polskiego na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1939–1945” (Warszawa, 15–16 VI 2018 r.). Ze względu na to, że w prezentacji pokazano bogaty materiał ikonograficzny, został pominięty bardziej szczegółowy opis architektury ocalałych dworów i budynków gospodarczych. Ponieważ temat konferencji dotyczył II wojny światowej nie pojawiają się w nim dokładniejsze informacje o litewskim rodzie Rudomina-Dusiackich, właścicieli Dukszt. W trakcie poprzedniej konferencji „Zagłada ziemiaństwa polskiego na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1917–1921” (Warszawa, 17–18 XI 2017 r.) mówiłam o rodzinie Krażowskich. Michał Krażowski z Rygi był wspomniany przez Tomasza Zana, który jako oficer wywiadu na początku II wojny światowej potrzebował punktu kontaktowego w stolicy Łotwy. We wspomnieniach Zana nie zostało wydrukowane całe nazwisko ze względu na rodzinę mieszkającą w Rydze w ówczesnym Związku Sowieckim: W. Wiśniewski, *Ostatni z rodu. Rozmowy z Tomaszem Zanem*, Warszawa–Paryż 1989, s. 143 (Łomianki 2015, s. 198).

² W. Wiśniewski, *Pani na Berżenikach. Rozmowy z Heleną z Zanów Stankiewiczową*, Londyn 1991.

Karta z albumu Heleny z Zanów Stankiewiczowej (zdjęcie pośrodku) ze zdjęciami jej rodziców – Tomasza Zana i Teresy z Dowgiałłów Zanowej

sywane miejsca, zainspirowały ich też gawędy kresowe Katarzyny Węglickiej³. W 2012 r. Muzeum Powstania Warszawskiego opublikowało wspomnienia Teresy Falkowskiej, córki Tomasza Zana⁴. Wojciech Wiśniewski wydał też po raz drugi wspomnienia Tomasza Zana, uzupełniając je opisami z przewodników i komentarzami na podstawie książek historycznych oraz archiwaliami z IPN, będącymi swoistym postscriptum.

Tomasz Zan był więziony w warszawskim więzieniu na ul. Rakowieckiej w latach 1951–1953⁵. Był prawnikiem Tomasza Zana Promienistego, inżynierem rol-

³ K. Węglicka, *Polacy z Kresów. Znani i nieznani*, Warszawa 2015, s. 139–143, 215, 266; *eadem*, *Kresowym szlakiem. Gawędy o miejscach, ludziach i zdarzeniach*, Warszawa 2006, s. 44, 273, 277; A. Dylewski, *Litwa*, Bielsko-Biała 2006, s. 182, 184, 318–319; G. Rąkowski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Litwie*, Warszawa 1999; M. Rydel, *Po dworach i pałacach Litwy śladami „Sobola i panny”, „Spotkania z Zabytkami”* 2006, nr 6, s. 23–25; T. Krzywicki, *Litwa. Przewodnik*, Pruszków 2005, s. 222–223.

⁴ <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/teresa-falkowska,2938.html> [dostęp 9 VI 2018 r.].

⁵ W. Wiśniewski, *Zan. Ostatni z rodu*, Łomianki 2015.

nikiem, oficerem wywiadu, kawalerem srebrnego krzyża *Virtuti Militari*. Urodził się 21 września 1902 r. w Duksztach. Zmarł 11 maja 1989 r. w Warszawie. Walczył w obronie Wilna w 1918 r. i brał udział w dywersji organizowanej przez POW w okolicach Sejn. W 1920 r. został ochotnikiem 211. Pułku Ułanów. Studiował rolnictwo w Wilnie i Poznaniu, a potem zarządzał majątkiem w Duksztach. Po udziale w kampanii wrześniowej zajął się działalnością wywiadowczą w Kownie. W okresie akcji Burza był szefem sztabu 30. Poleskiej Dywizji Piechoty AK. Został internowany przez Armię Czerwoną i wywieziony do Riazania, skąd wrócił w 1946 r. – ale nie na Litwę, a do Warszawy.

Jego siostra Helena Stankiewicz urodziła się 7 lipca 1904 r. w Duksztach, a zmarła 14 kwietnia 1996 r. w Warszawie. Ukończyła polskie gimnazjum w Kownie. Rozpoczęła studia rolnicze na Uniwersytecie Jagiellońskim, które przerwała w związku z decyzją o zamążpójściu. W 1926 r. jej mężem został Kazimierz Stankiewicz, właściciel Berzenik nieopodal Dukszt. Była żołnierzem AK Okręgu Wileńskiego. Po wojnie zamieszkała z dziećmi Krystyną i Józefem w Warszawie. Po powrocie z zesłania dołączył do niej mąż. Pracowała jako kierowniczka stołówki i magazynierka. Pisała wiersze i grała na fortepianie.

Fascynująca jest wyprawa śladem miejsc opisywanych we wspomnieniach i to zarówno wizyta na Litwie, jak śledzenie ich na starych mapach i fotografiach. Okazuje się, że w archiwach rodzinnych zachowało się sporo przedwojennych zdjęć, nieopublikowanych przez Wojciecha Wiśniewskiego. Nieznane mu były także mapy majątków⁶. Zdjęcia posłużyły mi do odtworzenia historii dworu w Berzenikach, wydanej w „Ciechanowieckim Roczniku Muzealnym”⁷.

Dukszty⁸

Dobra zajmowały 2339 dziesięcin⁹. Ich historia sięga XV w. Były własnością Giedroyciów, potem Stabrowskich, od których kupili je w 1573 r. Rudomina-

⁶ Na stronach internetowych pojawiły się jeszcze wspomnienia Krystyny Stankiewicz, córki Heleny i Kazimierza: https://www.youtube.com/watch?v=5DJHMGwIslg&feature=share&fbclid=IwAR0tmKR8Wkky6m1D4kzicUqKxteziMqlf8VqmX0e6rMdCG32ktesR_flow; <https://www.youtube.com/watch?v=Ht3H1P8Q6mk> [dostęp 26 XI 2020 r.]; Ośrodek KARTA dysponuje innym nagraniem jej wspomnień: https://audiohistoria.pl/nagranie/5307-AHM_3331 [dostęp 12 XII 2020 r.].

⁷ M. Brodzka-Bestry, *Pomiędzy Niemnem a Dźwiną. Architektura i wnętrza dworów w Berzenikach, Krażowie, Obolu*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” (Ciechanowiec) 2011, t. 7, z. 2, s. 49–56.

⁸ Obecnie nazywane Duksztami Starymi, lit. Dūkštėliai, gm. Dukszty, rejon ignaliński, okręg uciański (Uciana, lit. Utena), przed wojną leżały w pow. święciańskim (lit. Švenčionys), woj. wileńskim, wcześniej w pow. nowoaleksandrowskim (Jeziorasy, lit. Zarasai) w guberni wileńskiej.

⁹ Około 2572,9 ha; N. Reszka mapa z 1817 r. w: *Lithuania on the map*, Wilno 2004, s. 146–147; historię tych dóbr podaje *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 2, Warszawa 1881, s. 213–214.

-Dusiaccy herbu Trąby i przez 240 lat były one własnością tej rodziny. Następnie dobra należały do Biegańskich herbu Prawdzic, potem odziedziczyli je Zanowie herbu Jastrzębiec¹⁰. Ostatni potomek tej linii Rudominów, Tadeusz, zginął w bitwie pod Lipskiem w 1813 r. Dobra odziedziczyło siedem siostr, ale po kolejnych działach i splatach zostały własnością Justyny Biegańskiej (1801–1828), żony Jana Norberta Biegańskiego (1793–1880) chorążego brasławskiego¹¹. Po niej odziedziczył je syn Wincenty (1823–1885), marszałek szlachty powiatu nowoaleksandrowskiego, kamerjunkier Jego Cesarskiej Mości (JCM), ożeniony z Heleną Weyssenhoff (1833–1919)¹². Ich córka Antonina Justyna Biegańska (ur. 1859)¹³, żona Kazimierza Przemysława Dowgiałło (1854–1893) herbu Zadora, 2° v. Francuzowicz to matka Teresy Heleny Marii z Dowgiałłów (1884–1945), żony Tomasza Zana, wnuka Tomasza Zana Promienistego¹⁴.

Zachowała się mapa majątku z 1817 r. namalowana akwarelą przez Nikodema Reszkę, na której pomiędzy dwoma jeziorami widać dwór z zaznaczonymi ryzalitami¹⁵. Jego budowę rozpoczęto prawdopodobnie na początku XIX w. i dokończyli ją Biegańscy w drugim dziesięcioleciu XIX w. Według wspomnień Tomasza Zana, w 1812 r. budowa była rozpoczęta:

Nowy dwór w Duksztach budowano długo. Król Westfalii Hieronim Bonaparte, który w 1812 r. dowodził V korpusem armii francuskiej z oddziałami polskimi w składzie, idąc tędy na Moskwę, zatrzymał się w Rymszanach. Nie było tam dość miejsca, by ugościć wojska wyzwolicielei i naszych rodaków z Księstwa Warszawskiego.

¹⁰ *Metryka litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r.*, opr. A. Rachuba, Warszawa 1989, s. 275. Prawie do końca XVII w. właścicielami Dukszt są Rudominowie i Komorowscy. „W 1696 r. Jan i Helena z Benisławskich Komorowscy sprzedali swoją część Dukszt o nazwie Pereświaty Tomaszowi Rudominie”. W PSB znajdują się biogramy kolejnych Rudomina-Dusiackich i okoliczności przyjęcia ich do herbu przez Radziwiłłów; *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 32, Wrocław–Warszawa–Kraków 1989–1991, s. 666–681. W *Źródłach do dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego i Podlasia. Opisy parafii diecezji wileńskiej z 1784 roku. Repozytorium wiedzy*, t. 1: *Dekanat Brasław*, red. J. Maroszka, oprac. K. Jodczyk, Białystok 2009, s. 255 – wspomniany jest „dwór – własność Rudominy”. W Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie znajduje się genealogia tego rodu z 1819 r. – Kancelaria sejmiku szlacheckiego guberni wileńskiej, fond 391, opis 1.

¹¹ Wg PSB podkomorzego.

¹² W. Wiśniewski, *Ostatni z rodu...*, s. 68; <http://www.sejm-wielki.pl/b/1.824.35> [dostęp 13 VI 2008 r.].

¹³ Tomasz Zan wspomina o niej po raz ostatni opisując lata czterdzieste XX w. – mieszkała w leśniczówce Retkuniszki (W. Wiśniewski, *Ostatni z rodu...*, s. 121), nie podaje daty jej śmierci. *Słownik biograficzny kobiet odznaczonych orderem wojennym Virtuti Militari*, t. 3, red. E. Zawadzka, Toruń 2007, s. 230–231 w nocy biograficznej jej córki podaje, że zmarła po wojnie.

¹⁴ *Słownik biograficzny kobiet...*; biogram męża Teresy: S. Łoza, *Czy wiesz kto to jest?*, Warszawa 1938, s. 835.

¹⁵ *Lithuanian on the map...* Na tej mapie widać od strony północno-wschodniej mniejszy prostokątny budynek z ryzalitami, prawdopodobnie starszy dwór.

Dwór w Duksztach, 2017 r., fot. A. Rejman

Dowódców i oficerów zaproszono więc na przyjęcie do Dukszt, do niewykończonego jeszcze dworu. Dalej powołuję się na pamiętnik Elżbiety z Rudominów Pakoszowej¹⁶, z którego dowiadujemy się o strachu właścicielki przed rabunkami i pomocy oficerów francuskich. Autorka wspomina o wnętrzu dworu nie wiadomo czy już nowego i murowanego – pisze o dwóch stołach mahoniowych i pozostałych meblach olchowych naśladujących mahoń, wykonanych w Wilnie, o obiciach w kolorze błękitnym, a w drugim salonie – słomkowym¹⁷.

Klasycystyczny, murowany, częściowo podpiwniczony dwór zbudowany jest na wzgórzu i ma wysoką podmurówkę z bazaltu i taras od strony jeziora. Część środkowa fasady jest dwukondygnacyjna i zaznaczona czterokolumnowym portykiem tokańskim w wielkim porządku. Fasada jest ujęta dwoma skrzydłami parterowymi z ryzalitami. Grzegorz Rąkowski oraz litewska strona internetowa poświęcona inwentaryzacji zabytków publikują plan dworu¹⁸.

¹⁶ W. Wiśniewski, *Zan. Ostatni z rodu...*, s. 48

¹⁷ *Pamiętnik Elżbiety z Rudominów Pakoszowej*, „Kronika Rodzinna” 1881, t. 9, nr 10, s. 311–316. Autorka dużo miejsca poświęca śmierci ojca i brata, ostatniego Rudominy w Duksztach.

¹⁸ *Słownik biograficzny kobiet...*; G. Rąkowski, *Kresowe rezydencje. Zamki, pałace i dwory na dawnych ziemiach wschodnich II RP*, t. 1: *Województwo wileńskie*, Warszawa 2017, s. 191–195; Magda i Mirek Osip-Pokrywka (iідem, *Leksykon zabytków architektury Kresów północno-wschodnich*, Warszawa 2017, s. 162–163) zamiast Biegańskich jako właścicieli pałacu podają

Rozkład wnętrza nie jest symetryczny, ma długą jadalnię w poprzek głównej osi, a we wschodnim ryzalicie znajduje się gabinet Zana. Ze względu na niedawny remont architektura tego budynku jest bardzo dobrze udokumentowana i dostępna na litewskich stronach internetowych¹⁹.

Dwór w Duksztach mógł być zaprojektowany przez architekta z kręgu Wawrzyńca Gucewicza (1753 a. 1755–1798), który miał ogromny wpływ na rozwój klasycyzmu w Wielkim Księstwie Litewskim. Szlachta przyjeżdżająca do Wilna oglądała nowo wzniesione przez niego budowle – katedrę, ratusz, pałac biskupów (przebudowany, obecnie prezydencki) i letni pałac biskupi w Werkach. Na przełomie XVIII i XIX w. powstało wiele dworów klasycystycznych na prowincji, część z nich podobnych do Dukszt – parterowe, z dwukondygnacyjną częścią środkową i portykiem w wielkim porządku, np. w przedwojennym województwie wileńskim w Czabiskach – projektu Wawrzyńca Gucewicza (1794 r.)²⁰, w Lejpunach – dzieło Marcina Knackfussa (1740–1803)²¹, drewniany dwór w Przyjaźni (Widziszkach), w Szumsku, Niemieży, Taboryszkach (drewniany, nieistniejący), w części województwa wileńskiego znajdującej się obecnie na Białorusi np. w Turłach (w ruinie), Postawach²², Rusinowiczach i Wiktorynie (niezachowane)²³, Hornostajszkach (woj. nowogródzkie)²⁴, Hanoszyzkach (w ruinie, przedwojenna Litwa)²⁵. Najbliższy wyglądem jest dwór w Johaniszkielach w okręgu poniewieskim²⁶.

Bagińskich; D. Savickaitė, *Dūkšteliai šaukisi pagalbos*, „Kultūros aktualijos” 2003, nr 3(32), s. 18–19; R. Janonienė, *Dūkšto dvaras ir jogyventojai XIX a.–XX a. Pirmosios pusės memoraruose*, „Acta Academiae Artium Vilmensis” 2008, nr 47–48, s. 175–194; <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/764fcfe3-2912-487c-994d-be771f91b93d> [dostęp 15 VI 2008 r.]; <https://pamatyklietuvoje.lt/details/duksto-dvaro-sodyba/1886> [dostęp 29 IX 2018 r.]; litewska inwentaryzacja zabytku ze zdjęciami z remontu i po remoncie: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/764fcfe3-2912-487c-994d-be771f91b93d> (znajdują się tam linki do planów poszczególnych kondygnacji dworu i budynków gospodarczych, w tym ostatni plan z 2015 r.) [dostęp 24 XI 2020 r.].

¹⁹ Zob. przypis 18.

²⁰ <http://dworypogranicza.pl/index.php/litwa/103-czabiszki> [dostęp 29 IX 2018 r.]; https://lt.wikipedia.org/wiki/%C4%8Ciobi%C5%A1kio_dvaras [dostęp 29 IX 2018 r.].

²¹ M. i M. Osip-Pokrywka, *Polskie ślady na Litwie i Łotwie*, Olszanica 2016, s. 288–289; *eadem*, *Leksykon zabytków...*, s. 197.

²² G. Rąkowski, *Kresowe rezydencje...*, s. 171–176, 219–220, 334–346, 374–375, 384–385; Niemieża: M i M. Osip-Pokrywka, *Polskie ślady...*, s. 253–256; *eadem*, *Leksykon zabytków...*, s. 202; Taboryszki: *ibidem*, s. 235; Postawy: *ibidem*, s. 109.

²³ R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 1, Wrocław 1991, s. 137–138, 170–171.

²⁴ https://lt.wikipedia.org/wiki/Gornostaji%C5%A1ki%C5%B3_dvaras, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Hornostajszki> [dostęp 29 IX 2018 r.]; M. i M. Osip-Pokrywka, *Leksykon zabytków...*, s. 166.

²⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Onu%C5%A1kis_Manor [dostęp 29 IX 2018 r.].

²⁶ *Lietuvos dvarai*, Kaunas 2007, s. 34–41; M i M. Osip-Pokrywka, *Polskie ślady...*, s. 79–81.

Dwór w Duksztach zniszczony w czasie I wojny światowej, fot. ze zbiorów rodzinnych

Uzupełnieniem historii dworu są jego pierwsze fotografie zachowane w archiwum rodzinnym. Na tej z 1914 r. widać stołówkę PCK zorganizowaną przez Zanów w Duksztach, na innym zdjęciu widnieje zniszczony pałac po przejściu frontu w 1915 r. W czasie ewakuacji w 1915 r. wywieziono z Dukszt dobytek w głąb Rosji do Mariampola w guberni smoleńskiej, większość wyposażenia nie wróciła. Pałac został zdewastowany i nie mieszkało w nim po wojnie.

Wojciech Wiśniewski cytuje wspomnienie Stanisława Lorentza o wizycie w Duksztach w 1929 r.:

Utkwił mi w pamięci i sercu, bo mnie głęboko wzruszył, pobyt w Duksztach Święciańskich, którym taką nazwę trzeba podawać, bo pod Wilnem były też Dukszty, ale pijarskie. [...] Wnętrze dworu było wypełnione dawnymi meblami, tkaninami, dywanami, na ścianach wisiały obrazy – i rodowe portrety, i współczesne, i jeden pokój na piętrze zajmowała biblioteka. Szafy biblioteczne znajdowały się też w jednym z pokoi parterowych²⁷.

Pałac powoli remontowano i urządzano, prawdopodobnie wspomnienie Stanisława Lorentza jest późniejsze. Tomasz Zan tak pisze o zamieszkaniu w pałacu ze świeżo poślubioną żoną w 1931 r.:

Do czasu naszego przyjazdu dwór w Duksztach stał prawie pusty, bo matka mieszkała w letnim domku prababek w parku²⁸. Teraz trzeba się było wszystkim zająć, urządzić dwór.

²⁷ W. Wiśniewski, *Zan. Ostatni z rodu...*, s. 59–60.

²⁸ Teresa Falkowska wspomina, że domek prababek został spalony w końcu sierpnia 1939 r. razem z archiwum wywiadu polskiego, z którym współpracowali Teresa z Dowgiałłów Zanowa

W prezencie ślubnym od babuni Antosi dostałem przepiękne meble mahoniowe. Przywiozłem je do Dukszt z Zakopanego, z Boruty²⁹.

W innym miejscu pisze o antycznym bufecie dębowym i stojącym zegarze z posagu żony, starym biurku i sekretarze, ryngrafie Rudominy, kolekcji szabel z I wojny światowej i broni palnej w gabinecie, w jadalni – białych piecach kaflowych i kandelabrach, fortepianie Bechstein, komodzie z epoki napoleońskiej, gablotach ze starym szkłem, pucharkami i kielichem Stanisława Augusta. Wspomina także o porcelanie miśnieńskiej i srebrach kupionych przez Biegańskich w latach sześćdziesiątych XIX w., które były zakupione w krzakach malin podczas I wojny światowej.

Zniszczenie Dukszt na początku II wojny światowej tak wspomina Tomasz Zan:

Widok był straszny, trudno mi o tym mówić. Dwór ograbili i zdewastowali bolszewicy. Na gazonie wokół posagu Matki Boskiej Duksztańskiej leżały stopy książek z powyrywającymi obrazkami. Bolszewicy wywieźli, co tylko mogli. Porozbijali okna i drzwi. Zostawili puste, gołe pokoje i ściany, tylko papiery i fotografie poniewierały się po zniszczonych, częściowo spalonych posadzkach³⁰.

O tym co się wtedy działo opowiada też jego córka:

[...] to było straszne, bo to horda dzikich, obdartych, głodnych ludzi z innej jakby epoki. Takie sceny pamiętam, że w wojsku sowieckim były kobiety też i wpadły do domu, i zaczęły w sedesach myć głowy, włosy, spuszczać sobie wodę ze spluczek, ciągnąc za [...]. Przerazenie. [...] Łapały kury na podwórku, kurczaki, kury, i wrzucały z piórami do garnka, nie skubiąc tych ptaków, tylko zjadali całe kury z piórami. Tacy byli wygłodzeni. [...] Dla dziecka to były drastyczne momenty. Potem wyrzucili wszystkie nasze meble, obrazy – dla nas wartościowe – fortepian Bechsteina, przed dom, na gazon. To wszystko na deszczu mokło,gniło i marnowało się³¹.

Podczas wojny we dworze znajdowała się szkoła rolnicza, potem biblioteka. Pałac został uznany za zabytek i w latach 1964–1966 wykonano pierwszy po

i jej syn; <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/teresa-falkowska,2938.html> [dostęp 9 VI 2018 r.].

²⁹ W. Wiśniewski, *Zan. Ostatni z rodu...*, s. 73–74, 116.

³⁰ *Ibidem*, s. 203. Wybuch wojny zastał rotmistrza Tomasza Zana w Osowcu. Po klęsce wrześniowej zajmował się organizacją polskiej siatki wywiadowczej w Kownie. Wyruszył do Dukszt, kiedy wojska bolszewickie opuściły Wileńszczyznę, która została zajęta przez Litwinów (10 X 1939 r.). Najpierw spotkał się z żoną i córkami w leśniczówce w Retkuniszkach, gdzie rezydowała babcia matki Antonina z Biegańskich. W listopadzie 1939 r. został oficerem dyspozycyjnym wywiadu wojskowego na północno-wschodni obszar Polski i kraje bałtyckie.

³¹ T. Falkowska (<https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/teresa-falkowska,2938.html> [dostęp 9 VI 2018 r.]). Według A. Kryłowa (*Radzieckie kobiety w walce. Historia przemocy na froncie wschodnim*, Zakorzewo 2012) mogły to być kobiety ze służb pomocniczych; w armii sowieckiej kobiety służyły od 1941 r.

wojnie remont. Kolejny remont, pod kierunkiem architekta R. Tarabildiene, ukończono w 1975 r. W latach 1975–1978 mieściła się tu administracja sadowniczego ośrodka eksperymentalnego. Zespół pałacowo-ogrodowy w Duksztach został wpisany do rejestru zabytków 4 maja 1992 r. Kolejny remont rozpoczął się w 2005 r. i był kontynuowany w latach 2008–2015. Budynek przeznaczono na ośrodek turystyczny (architekt Robertas Zilinskas). Odnowiono m.in. sklepione piwnice, eklektyczny kominek na parterze i autentyczne piece.

W Duksztach stoją jeszcze budynki zrujnowane, murowane z kamienia polnego: stajnio-wozownia z przyporami (ok. 1840 r., odnowiona w 1930 r.), dwie równoległe obory murowane połączone murem (1840 r.), z masywnymi przyporami, parterowy spichlerz zbudowany po 1817 r. Swoistą ciekawostką jest to, że na tynku obór widnieją napisy po polsku zrobione z kamyczków: „1840 F.Z., Wita z roboty kwita, Dzień dobry, Stanisław Gedemowicz mularz Cwikowa, Był Przytim Zakrzewski, JB, ...OWICZ KOWAL, DUKSZTY, DOWA... N... KUL..., zachowaj BOŻE obora, ukończona robota z miło: wesoło ochoto”. Pojawiają się też rysunki wykonane z kamyczków: słońce, koła ze szprychami, drzewka, rozetka, człowieczek wspinający się z liną, palma³².

Po drodze na cmentarz można podziwiać drewniany dwukondygnacyjny spichlerz z XVIII/XIX w., w tamtych stronach nazywany świronem, przerobio-

Świron w Duksztach, 2007 r., fot. M. Brodzka-Bestry

³² Za: D. Savickaitė, *Dūkšteliai šaukisi...*; R. Janonienė, *Dūkšto dvaras...*; obie autorki publikują fotografie polskich napisów ułożonych w tynku z kamyczków na budynku obory. Wspominają o nich też Tomasz Krzywicki (*Litwa. Przewodnik...*) i Adam Dylewski (*Litwa...*), a ich zdjęcia można znaleźć w litewskiej dokumentacji inwentaryzacyjnej.

ny w XIX w. na mieszkania, remontowany w latach 1971–1975³³. Na wzgórzu z cmentarzem stał kościół filialny wzniesiony w 1601 r.³⁴, spalony w 1956 r. W pobliskim muzeum w Raju (lit. Rojus) wisi obraz olejny Marii Hrebnickiej przedstawiający ten kościół³⁵. Niedawno zbadano znajdujące się pod dawnym kościołem krypty i zabezpieczono je. Byli w nich pochowani Rudomina-Dusiatcy, Biegańscy, Dowgiałłowicze. Na cmentarzu znajduje się kwatery Stankiewiczów z Berzenik i grób pomologa Adama Hrebnickiego, krewnych Heleny z Zanów Stankiewiczowej. W drugiej połowie XIX w. zburzono kompleks plebanii. Na terenie zrujnowanego kościoła stoi pomnik z 1974 r. w kształcie betonowego słupa, poświęcony wileńskiemu malarzowi Janowi Rustemowi (1762–1835), uczniowi Jana Piotra Norblina i Marcella Bacciarellego³⁶.

Gierkany³⁷

Gierkany to folwark należący do majątku Dukszty. Drewniany, otynkowany, parterowy dwór na planie prostokąta, stanął pod koniec XIX w. na miejscu wcześniejszego, spalonego³⁸. Miał niesymetrycznie umieszczony, oszkle-

³³ Grzegorz Rąkowski (*Kresowe rezydencje...*, s. 17–18) wspomina, że w województwie wileńskim zachowało się kilkanaście drewnianych spichlerzy, np. w Kołtynianach z r. 1838, Taboryszkach z pierwszej poł. XIX w., Gaściewiczach z poł. XIX w. Nie zachował się spichlerz w Murowanej Oszmianie. Podobny drewniany spichlerz stoi na terenie klasztoru ss. Brygidek w Grodnie i w skansenie w Rumszyszkach koło Kowna.

³⁴ PSB, t. 32, s. 671.

³⁵ T. Krzywicki (*Litwa. Przewodnik...*) pisze, że kościół w Duksztach spalili Sowieci w czasie wojny. Jednak został on zniszczony już po wojnie, w 1951 lub 1956 r., co podaje np. R. Janonienė (*Jonas Rustemas*, Wilno 1999, s. 54).

³⁶ A. Ryszkiewicz, *Jan Rustem*, <http://ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-rustem?print> [dostęp 13 VI 2018 r.]; R. Janonienė (*Dūkšto dvaras...*, s. 55, 308) pisze o jego pochówku. We wspomnieniach Zanów nie ma wzmianek o jego portretach ani pobycie w Duksztach; na stronie Muzeum Narodowego w Warszawie podana jest błędna data śmierci malarza: <http://cyfrowe.mnw.art.pl/dmuseion/results?q=Jan+Rustem&action=SimpleSearchAction&mdirids=1&type=-2> [dostęp 27 IX 2018 r.]. Pod koniec życia przebywał w majątku Puszek, gdzie zmarł. Obecnie jest to wieś na granicy z Białorusią, na południowy wschód od Rymyszana i Hryszkowszczyzny. Majątek należał do Piotra Pizaniego, jeszcze wtedy nie było tam kościoła. Jan Rustem namalował polichromię w kościele w Duksztach i prawdopodobnie dlatego nie pochowano go w kościele parafialnym w Widzach (obecnie Białoruś), znajdującym się w podobnej odległości do Puszek co Dukszty, <https://rymszany.wordpress.com/category/puszek/> [dostęp 13 VI 2018 r.]. Rodzina Pizanich, prawdopodobnie zaprzyjaźniona z Biegańskimi, pochodziła z Grecji i została osiedlona w tym rejonie przez cara Pawła I i nadal mieszkała tu w okresie międzywojennym. Jan Rustem mógł też malować portrety Biegańskich. W muzeum w Raju zachował się jeden niezidentyfikowany portret, będący w dość złym stanie, prawdopodobnie pochodzący z pałacu w Duksztach.

³⁷ Lit. Gerkonys, rejon ignaliński, okręg uciański (Utena).

³⁸ W. Wiśniewski, *Ostatni z rodu...*, s. 48–49.

Dwór w Gierkanach, fot. z albumu Heleny z Zanów Stankiewiczowej

ny i oszalowany deskami ganek. W 1690 r. należał do Andrzeja Funkinowa³⁹ i nazywany był Irkaniami. W 1775 r. właścicielem był Romuald Ratomski. W opisie parafii diecezji wileńskiej z 1784 r. należał do Rehbindera⁴⁰. Według *Słownika geograficznego* to dawne dziedzictwo Biegańskich, należące do Wincentego Biegańskiego⁴¹. Książka adresowa Polski z 1930 r. wspomina, że właścicielem Gierkanów jest Antonina Francuzowicz⁴². W 1939 r. Gierkany nie były tak złupione przez Armię Czerwoną jak Dukszty. Niemcy w 1941 r. stworzyli klucz folwarków Gierkany–Antonowo–Berżeniki–Hryszkowszyna–Mejszty–Podziśnie⁴³. Dwór został zdewastowany lub wypalony prawdopodobnie w 1944 r., podczas marszu Armii Czerwonej na zachód. Po wojnie mieściła się tu szkoła i ośrodek wypoczynkowy⁴⁴. Plan dworu bardzo przypomina plan dworu przedwojennego. Także takie same proporcje szerokich okien mogą wskazywać na to, że obecny dom to odnowiony stary dwór. Dobrze widać dawną podmurówkę z kamieni narzutowych. Zachowały się granitowe schody, nie ma natomiast opisywanego przez Tomasza Zana tarasu z dachem wspartym na sześciu granitowych kolumnach.

³⁹ Opr. A. Rachuba, *Metryka litewska...*, s. 275.

⁴⁰ *Źródła do dziejów...*, s. 256.

⁴¹ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego...*, s. 561.

⁴² Antonina Francuzowicz z Biegańskich 1° v. Dowgiałło. Według *Słownika biograficznego kobiet...* i wspomnień wnuków członek PPS-Frakcja Rewolucyjna.

⁴³ W. Wiśniewski, *Pani na Berżenikach...*, s. 184.

⁴⁴ T. Krzywicki, *Litwa. Przewodnik...*, s. 223; Jacek Szulski: <http://www.podbrodzie.info.pl/index.php?pid=2&sub=getTrasa&trasaid=3> [dostęp 9 VI 2018 r.].

Dwór w Gierkanach, 2007 r., fot. M. Brodzka-Bestry

Obecny właściciel jest niechętnie nastawiony do turystów, czasem tu zaglądających. Nie pozwala wchodzić na swój nieogrodzony teren i robić zdjęć. W 2008 r. powiedział mi, że nie zgodził się na umieszczenie tablicy upamiętniającej pobyt w folwarku Karola Szymanowskiego. Według Tomasza Zana muzyk skomponował tu drugą część opery *Król Roger* w 1923 r.⁴⁵ Z kolei jego siostra wspomina, że w tym dworze Karol Szymanowski jej się oświadczył⁴⁶.

Hryszkowszczyzna⁴⁷

Hryszkowszczyzna została źle zaznaczona na mapie w drugim wydaniu wspomnień Zana⁴⁸, gdyż znajduje się na południe od jeziora Róża (lit. Rūžas), w pobliżu obecnej granicy z Białorusią, nad jeziorem Ilgajcie (lit. Ilgaltis). To

⁴⁵ W. Wiśniewski, *Ostatni z rodu...*, s. 75; udało się natomiast umieścić tablicę poświęconą Emilowi Młynarskiemu na dworze Hryncewiczów i Młynarskich w Ilgowie nad Niemnem, majątku administrowanym przez Tomasza Zana seniora.

⁴⁶ *Panna na wydaniu. Opowiada Helena z Zanów Stankiewiczowa*, „Nowy Świat”, 16–17 V 1992 (dodatek niedzielny), s. 6–7.

⁴⁷ Na mapie z 1932 r. Gryszkowszczyzna, przed wojną gm. Rymszany, pow. brasławski, woj. wileńskie, obecnie Griškiškė, gmina Rymszany (lit. Rimšė), rejon ignaliński, okręg uciański. W *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* (t. 3, Warszawa 1882, s. 18) nazwana jest Hryczkowszczyzną, wcześniej Łopejkowszczyzną, potem Ilgajciami; G. Rąkowski, *Kresowe rezydencje...*, s. 39–40; PSB, t. 32, s. 674, 676.

⁴⁸ W. Wiśniewski, *Ostatni z rodu...*, s. 384.

podobnie jak Dukszty i Gierkany majątek należący do rodziny Biegańskich. Należał pierwotnie do Gasztołdów, Marcina Hryszkiewicza-Kimbara, Naruszewiczów, Rudomina-Dusiackich w poł. XVII w., od 1677 r. do Salmonowiczów⁴⁹. W 1710 r. Krzysztof i Marianna z Wawrzeckich Biegańscy kupili go od Geodona Kazimierza i Eufrozyny z Wawrzeckich Salmonowiczów. Potem odziedziczył te dobra Józef Biegański, po nim jego brat Jan Norbert (1793–1880) żonaty z Justyną z Rudomina-Dusiackich (1801–1828), następnie ich syn Wincenty (1823–1885). Ostatnią właścicielką z rodziny Biegańskich była ich córka Antonina 1° v. Dowgiałło 2° v. Francuzowicz, która podarowała go w posagu wnuczce, Helenie z Zanów Stankiewiczowej, która wspomina, że dostała cały majątek mający 180 ha, z ogołconym dworem. W Bibliotece Rolniczej w Babtai koło Kowna znajduje się mapa majątku z 1850 r., na której jest podane, że składał się z 1266 dziesięcin⁵⁰. W zbiorach rodzinnych natomiast zachował się plan tego majątku z okresu międzywojennego, według którego zajmował on 181 hektarów⁵¹. W albumach ze zdjęciami należących do Heleny Stankiewiczowej zachowały się fotografie dworu. Był to drewniany dwór parterowy na planie prostokąta, na podmurówce z kamieni polnych, 10-osiowy, oszalowany, ozdobiony promienistym wzorem z listew nad oknami i pod nimi. Naroża były ujęte boniowaniem z desek. Konstrukcja prawdopodobnie pochodziła jeszcze z XVIII w. Do dworu dobudowano oszkloną werandę boczną, prawdopodobnie w drugiej połowie XIX w., gdyż nie jest ona widoczna na planie z 1850 r. Naruszała ona symetrię dworu i wydłużała jego plan, co jest widoczne na planie

Nieistniejący dwór w Hryszkowszczyźnie, fot. z albumu Heleny z Zanów Stankiewiczowej

⁴⁹ Opr. A. Rachuba, *Metryka litewska...*, s. 277.

⁵⁰ Około 1392,6 ha. Dziękuję Andrzejowi Rejmanowi za udostępnienie zdjęcia tego planu.

⁵¹ Dziękuję Mirosławowi Pretkielowi za udostępnienie mapy.

Fragment planu majątku Hryszkowszczyzna z okresu międzywojennego, własność M. Pretkiela

z okresu międzywojennego. Była zbudowana z małych prostokątnych okienek. Zwyczaj dobudowywania werand mógł pochodzić z architektury uzdrowiskowej. Budowano je przy letnich domach w nadmorskich kurortach w Połędzie czy Jurmale, albo w Druskiennikach. Pośrodku od południa znajdował się oszklony ganek, którego szyby tworzyły dekoracyjne wzory, romboidalne i w kształcie słońca, typowe dla ludowej architektury drewnianej, np. z Zakopanego, ale też dla litewskiej i łotewskiej. Z przodu ganek był ozdobiony wydatnymi ryzalitami skrajnymi, a u góry zwieńczony trójkątnym przyczółkiem. Być może skrywał starszy ganek kolumnowy lub go zastąpił.

Tak o wnętrzach dworu pisze Tomasz Zan:

składał się z trzech salonów umeblowanych przez artystę stolarza pana Iwanowskiego, który dzięki mojemu prapradziadowi spędził dwa lata w Mediolanie, doskonaląc swoją sztukę. [...] W salonie żółtym – największym – pan Iwanowski ułożył przepiękną posadzkę z czarnego dębu, różanego drzewa, klonu i jesionu.

Dalej wspomina lustra na konsolach empirowych, komódki z brązami, kolumny pod rośliny oraz wąską jadalnię ze stołem i czterdziestoma wyplatnymi krzesłami wiedeńskimi⁵². Dwór został częściowo zniszczony podczas I woj-

⁵² W. Wiśniewski, *Ostatni z rodu...*, s. 69–70.

ny światowej, potem część wyposażenia wywieziono do Zakopanego do willi Boruta. Na początku II wojny światowej został spalony⁵³. Analiza dzisiejszego terenu i planu z okresu międzywojennego oraz przebiegu starej drogi wokół jeziora pozwala przypuszczać, że na miejscu dworu zbudowano obecnie nowy budynek. Na wspomnianym planie, naprzeciwko podłużnego dworu z ryzalitem, na granicy parku, stał drugi dwór, nieznacznie mniejszy, z ryzalitem pośrodku. Należy przypuszczać, że był to dwór zarządcy majątku, gdyż właściciele po 1918 r. mieszkali w latach 1910–1923 w Poniemuniu, a potem w Gierkach, Duksztach.

Do dzisiaj prostopadle do miejsca, gdzie stał dwór, przed nieistniejącym podjazdem, stoi klasycystyczny drewniany budynek z pierwszej połowy XIX w., ozdobiony półkolumnami doryckimi. Jest to wspominany przez Tomasza Zana stary świroń – spichlerz z kolumnadą, kamiennymi schodami i pięknie okutymi drzwiami. Istnieje także piwniczka, gdzie przechowywano wódki, nad którą stała przed wojną ośmioboczna drewniana kaplica, wyposażona w fotele, ławy jesionowe i obraz Matki Boskiej przywieziony z Rzymu w połowie XIX w. Według *Słownika geograficznego* kaplicę tę ufundował Józef Biegański, syn Krzysztofa i Marianny, i została ona wymieniona w 1772 r. jako należąca do parafii Widze.

Poniemuń⁵⁴

Podobnie jak w przypadku Dukszt jest kilka miejscowości o tej lub podobnej nazwie na Litwie. Najczęściej własność Zanów była mylona z Poniemoniem (Giełgudowem) leżącym na prawym brzegu Niemna, blisko Jurborka. Został on przedstawiony na rysunku Napoleona Ordy z lat 1875–1876, gdzie podano informację, że został zbudowany przez wielkiego mistrza Ulricha von Jungingena i nazywał się Königsburg. Poniemuń był własnością rodziny węgierskiego pochodzenia – Eperesznych, a od 1686 r. Giełgudów, potem Pusłowskich⁵⁵. Zachowany do dzisiaj zamek był wzniesiony przez Jana Epereszego w latach 1604–1610.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego wskazuje na pięć miejscowości o nazwie Poniemuń, np. w powiecie sejneńskim, także na lewym brzegu Niemna, powyżej Kowna w powiecie mariampolskim, na koniec jest mowa o Po-

⁵³ *Ibidem*, s. 69.

⁵⁴ Lit. Žemoji Panemunė, rejon Szaki, okręg mariampolski, w XIX w. w gm. Światoszyn, pow. władysławowski.

⁵⁵ R. Aftanazy, *Materiały do dziejów rezydencji*, cz. 1, t. 3a, 3b, Warszawa 1986–1993, s. 190–191, il. s. 123; *Lithuania on the Map...*, s. 214; Na mapie ze szwedzkiego Archiwum Wojskowego jest zaznaczony po prawej stronie Niemna jako Eperias Schlos.

Pałac w Poniemuniu, 2017 r., fot. M. Brodzka-Bestry

niemuniu zwanym Poniemoniem Fergissa, należącym do Jadwigi z Fergissów Zanolowej⁵⁶. Wspomina o ruinach dawnego zamku, w jednym skrzydle którego mieszkają dziedzice. Tak też te dobra opisuje Zygmunt Gloger podczas wyprawy wzdłuż Niemna⁵⁷. Ten sam słownik podaje sześć miejscowości o podobnej nazwie Poniemuń.

Według tego samego źródła starosta rossieński Józef Chrzastowski z żoną Anną z Siponiewiczów sprzedali ten majątek w 1677 r. Andrzejowi Kazimierzowi Giełgudowi, pisarzowi Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1727 r. An-

⁵⁶ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 7, z. 94, Warszawa 1887, s. 769–771; J. Żenkiewicz, *Ziemiaństwo polskie w Republice Litewskiej w okresie międzywojennym*, Toruń 1998; *Wykaz części majątków polskich w Republice Litewskiej w latach 1919–1939*; <https://www.umk.pl/~zenkiewicz/Publikacje/wykaz.php> [dostęp 27 IX 2019 r.].

⁵⁷ K. Węglińska, *Opowieści kresowe. Litwa*, Warszawa 2004, s. 157. Tomasz Krzywicki (*Litwa. Przewodnik...*, s. 365) powiela informacje z opisu Zygmunta Glogera (*W 27 lat później. Dzienniczek podróży po Niemnie od Kowna do Jurborga [w:] Dolinami rzek: Niemen*, Warszawa 1903, <https://literat.ug.edu.pl/gloger/index.htm>), który nie nazywa zamku krzyżackim. Uważa, że pałac był przebudowany z jednego ze skrzydeł wcześniejszego zamku, a jeden z budynków gospodarczych nazywa skrzydłem zamku z portalem bramy. T. Krzywicki pisze o zamku krzyżackim z XIV w. na podstawie wspomnień Heleny Stankiewiczowej. Podobne informacje podaje A. Dylewski (*Litwa...*, s. 184). Nie zachowała się brama (czy też most) widoczna na zdjęciu ze zbiorów Heleny z Zanów Stankiewiczowej.

tonina de Walsztein Sapieżyna, wojewodzina wileńska, 1° v. Andrzejowa Giełgudowa, zapisuje go księciu Michałowi Czartoryskiemu i jego żonie Eleonorze Monice de Walsztein. Następnie majątek należał do Białozorów i jako posag Ewy, córki stolnika upickiego Jerzego Białozora, przeszedł w drugiej połowie XVIII w. do Tyszkiewiczów, a potem do Fergissów. Majątek był następnie dziedzictwem Jadwigi Fergiss, żony Abdona Zana, jednego z trzech synów Tomasza Zana Promienistego i Brygidy Świętorzeckiej, który został zamordowany przez carską ochranę. W czasach dzieciństwa Tomasza i Heleny Zanów Jadwiga Zanowa z Fergissów zajmowała lewe skrzydło pałacu. O jej dziadku gospodarującym w Poniemuniu wspomina *Polski słownik biograficzny*, który podaje – podobnie jak *Słownik geograficzny* – inną pisownię tego nazwiska niż Zanowie, którzy nazywali go Fergussem⁵⁸. Konstanty Aleksander Tomasz Fergiss (1792 – zm. po 1849) uczestniczył w kampanii rosyjskiej 1812 i kampanii 1813 r., za którą otrzymał złoty krzyż *Virtuti Militari* i został przeniesiony do starej gwardii cesarskiej⁵⁹.

W 1827 r. Fergiss utworzył w majątku parafię, a kościół później przeniesiono do wsi Połobie. Dzięki składkom parafian i funduszom zostawionym przez poprzedniego właściciela, Jana Tyszkiewicza, wybudowano murowany kościół z jedną wieżą, zachowany do dziś i otoczony cmentarzem. Do budowy nowego kościoła przyczyniła się także Jadwiga z Fergissów Zanowa.

Na mapie litewskiej z 1933 r. jest oznaczona miejscowość naprzeciwko Wilków (lit. Vilkija) o nazwie Panemunė⁶⁰. Teresie Zanowej, która tu mieszkała, nie udało się utrzymać tego majątku i po konfiskacie w 1923 r. wyjechała do Dukszt. Władze litewskie przekazały Poniemuń Walentemu Gustainisowi (1896–1971), dziennikarzowi i dyplomacie, dyrektorowi Elta. Konfiskata ta wiązała się z nieudaną próbą przewrotu w Kownie, planowaną przez POW i uzasadnionymi podejrzeniami o działalność w POW Teresy Zanowej i jej syna⁶¹.

Teresa Helena Maria z Dowgiałłów Zanowa urodziła się w 1883 lub 1884 r. w Hryszkowszczyźnie, a zmarła w 1945 r. w Ravensbrück. W 1901 r. wyszła za mąż za Tomasza Zana, wnuka filarety. W 1917 r. była sanitariuszką w I Korpusie Polskim i kierowała 72 czołówką sanitarną. Była komendantką Obwodu „Zarzecze” Polskiej Organizacji Wojskowej. Za tę działalność w 1922 r. została odznaczona krzyżem *Virtuti Militari* V klasy, a w 1931 r. Krzyżem Niepodległości z Mieczami. Podczas okupacji należała do AK. W listopadzie 1941 r.

⁵⁸ PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 423.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Lithuania on the map...*

⁶¹ W. Wiśniewski, *Ostatni z rodu...*, s. 87–93; P. Janauskas podaje bibliografię dotyczącą próby polskiego przewrotu w Kownie w 1919 r., *idem*, *Proces członków Polskiej Organizacji Wojskowej w Kownie w 1920 roku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2015, R. 13 (z. 3: *Polska–Litwa: stare i nowe problemy*), s. 69–90.

została aresztowana przez Niemców podczas przewożenia pociągiem tajnych materiałów i osadzona na Pawiaku⁶².

Tomasz Zan tak wspomina salon w Poniemuniu:

Na honorowym miejscu w salonie stała gablota czeczotkowa, gdzie w zamkniętych na klucz szufladach przechowywano orderzy Fergussa, gipsową maskę Napoleona, kieszonkową lunetę, którą cesarz ofiarował pradziadowi [...], akcesoria wolnomularskie Tomasza Zana Promienistego i Feliksa Fergussa⁶³.

Jego siostra dodaje do tego kanapę empirową, białe złożone krzesła, ogromne lustro, portrety Promienistego z różnych okresów życia, złotą tabakierę подарowaną Promienistemu przez ks. Adama Czartoryskiego, konfederatkę powstańczą z 1863 r. i kajdany. Wspomina:

Do pałacu wchodziło się przez duży hall z kamienną posadzką. Pod dębowymi wieszakami z półkami na kapelusze były specjalne gniazdzka na kalosze, a także stojaki na parasole i laski. Wysokie, szerokie dębowe drzwi prowadziły do jadalni, gdzie stał długi rozsuwany stół na pięćdziesiąt osób. Potrawy i naczynia podawano przez szafę w ścianie, która łączyła jadalnię z pokojem kredensowym...⁶⁴

Piwnica dawnego zamku w Poniewoniu, 2017 r., fot. M. Brodzka-Bestry

⁶² *Słownik biograficzny kobiet...*, t. 3.

⁶³ W. Wiśniewski, *Ostatni z rodu...*, s. 65–66.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 75–78.

W miejscu opisywanym przez Helenę Stankiewiczową i Tomasza Zana na wysokim brzegu Niemna zachowało się kilka zabytków: dwa grodziska, ceglany budynek dawnej gorzelnii i obora lub stajnia, zasłonięte drzewami ruiny piętrowego, murowanego pałacu o bezstylowym charakterze, z dobudowanym parterowym skrzydłem. Po wojnie był tu szpital. Domek z białej cegły, dacha córki przedwojennego właściciela, która odzyskała tę nieruchomość stoi na gotyckiej piwnicy z czerwonej cegły, pozostałościach dawnego skrzydła zamku.

Zakończenie

Reasumując, w wyniku II wojny światowej rodzina Zanów straciła swoje posiadłości, które znalazły się na terenie Związku Sowieckiego. Dwór w Dukaszach został zdewastowany i pozbawiony wyposażenia, ale ocalał i został niedawno odnowiony. Domek prababek musieli spalić sami właściciele, a budynki gospodarcze popadły w ruinę. Spalony został drewniany dwór w Hryszkowszyźnie i kaplica. Dwór w Poniemuniu, utracony w 1923 r., ocalał, ale zamienił się w ruinę, a całą nieruchomość zwrócono przedwojnemu litewskiemu właścicielowi. Opisane utracone siedziby ziemiańskie powiązane z jedną rodziną Zanów, jak wiele podobnych na Kresach, trwają w naszej pamięci dzięki spisanim lub nagranyim wspomnieniom, a także skrzętnie przechowywanym dla następnych pokoleń fotografiom i pamiątkom.

Ponieważ na konferencji była mowa o losach ziemian na Kresach w czasie II wojny światowej, warto na koniec zacytować uderzający fragment wspomnień Tomasza Zana:

[...] Kiedy jednak za nami były już Siedlce, a potem Terespol, nie miałem złudzeń, że wiozą nas odwiecznym szlakiem nieposłusznych, zbuntowanych i walczących Polaków – na Sybir. [...] Była to znajoma mi trasa przez Baranowicze, Mińsk. W kompletnie spalonym Smoleńsku staliśmy krótko, ale kilkanaście kilometrów za miastem zjechaliśmy na boczny tor i odłączono lokomotywę. Pomyślałem wtedy, że opodal jest Katyń, w którym już raz Sowietnicy wymordowali naszych oficerów. Ciągle myślałem czy to możliwe, aby to mieli zrobić w tym samym miejscu. Ten postój wraz z niepewnością co dalej będzie, był koszmarnym przeżyciem. Liczyłem upływający czas jak przed egzekucją. [...] Poprzedniego dnia przy świetle zapalki na desce wagonu odkryłem napis wydrapany szpilką: „Stoimy już trzeci dzień – 16 IV 1940 – O Boże, co z nami będzie!”⁶⁵.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 336.

Bibliografia

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Lithuania on the map*, Wilno 2004.
- Metryka litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r.*, opr. A. Rachuba, Warszawa 1989.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 2, 7, Warszawa 1881.
- Źródła do dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego i Podlasia. Opisy parafii diecezji wileńskiej z 1784 roku. Repozytorium wiedzy*, t. 1: *Dekanat Braśław*, red. J. Maroszka, oprac. K. Jodczyk, Białystok 2009.

OPRACOWANIA

- Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 1, Wrocław 1991.
- Aftanazy R., *Materiały do dziejów rezydencji*, cz. 1, t. 3a, 3b, Warszawa 1986–1993.
- Brodzka-Bestry M., *Pomiędzy Niemnem a Dźwiną. Architektura i wnętrza dworów w Berzenikach, Krażowie, Obolu*, „Ciechanowiecki Rocznik Muzealny” (Ciechanowiec) 2011, t. 7, z. 2.
- Dylewski A., *Litwa*, Bielsko-Biała 2006.
- Gloger Z., *W 27 lat później. Dzienniczek podróży po Niemnie od Kowna do Jurborga* [w:] *Dolinami rzek: Niemen*, Warszawa 1903.
- Janonienė R., *Dūkšto dvaras ir jogyventojai XIX a. – XX a. Pirmosios pusės memuaruose*, „Acta Academiae Artium Vilnensis” 2008, nr 47–48.
- Janauskas P., *Proces członków Polskiej Organizacji Wojskowej w Kownie w 1920 roku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2015, R. 13 (z. 3: *Polska–Litwa: stare i nowe problemy*).
- Krylow A., *Radzieckie kobiety w walce. Historia przemocy na froncie wschodnim*, Zakorzewo 2012.
- Krzywicki T., *Litwa. Przewodnik*, Pruszków 2005.
- Lietuvos dvarai*, Kaunas 2007.
- Łoza S., *Czy wiesz kto to jest?*, Warszawa 1938.
- Osip-Pokrywka M. i M., *Leksykon zabytków architektury Kresów północno-wschodnich*, Warszawa 2017.
- Osip-Pokrywka M. i M., *Polskie ślady na Litwie i Łotwie*, Olszanica 2016.
- Pamiętnik Elżbiety z Rudominów Pakoszowej*, „Kronika Rodzinna” 1881, t. 9, nr 10.
- Panna na wydaniu. Opowiada Helena z Zanów Stankiewiczowa*, „Nowy Świat”, 16–17 V 1992 (dodatek niedzielny).
- Polski słownik biograficzny*, t. 6, 32, Wrocław–Warszawa–Kraków 1989–1991.
- Rąkowski G., *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Litwie*, Warszawa 1999.
- Rąkowski G., *Kresowe rezydencje. Zamki, pałace i dwory na dawnych ziemiach wschodnich II RP*, t. 1: *Województwo wileńskie*, Warszawa 2017.
- Rydel M., *Po dworach i pałacach Litwy śladami „Sobola i panny”*, „Spotkania z Zabytkami” 2006, nr 6.
- Savickaitė D., *Dūkšteliai šaukisi pagalbos*, „Kultūros aktualijos” 2003, nr 3(32).
- Słownik biograficzny kobiet odznaczonych orderem wojennym Virtuti Militari*, t. 3, red. E. Zawadzka, Toruń 2007.
- Węglicka K., *Kresowym szlakiem. Gawędy o miejscach, ludziach i zdarzeniach*, Warszawa 2006.
- Węglicka K., *Opowieści kresowe. Litwa*, Warszawa 2004.
- Węglicka K., *Polacy z Kresów. Znani i nieznani*, Warszawa 2015
- Wiśniewski W., *Zan. Ostatni z rodu*, Łomianki 2015.
- Wiśniewski W., *Ostatni z rodu. Rozmowy z Tomaszem Zanem*, Warszawa–Paryż 1989.
- Wiśniewski W., *Pani na Berzenikach. Rozmowy z Heleną z Zanów Stankiewiczową*, Londyn 1991.

Żenkiewicz J., *Ziemiaństwo polskie w Republice Litewskiej w okresie międzywojennym*, Toruń 1998.

INTERNET

- <https://www.1944.pl/archiwum-historii-mowionej/teresa-falkowska,2938.html> [dostęp 9 VI 2018 r].
- https://www.youtube.com/watch?v=5DJHMGwIslg&feature=share&fbclid=IwAR0tmKR8WKkqy6m1D4kzicUqKxteziMQLf8VqmX0e6rMdCG32ktesR_flow
- <https://www.youtube.com/watch?v=Ht3H1P8Q6mk> [dostęp 26 XI 2020 r.].
- <http://www.sejm-wielki.pl/b/1.824.35> [dostęp 13 VI 2008 r.].
- <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/764fcfe3-2912-487c-994d-be771f91b93d> [dostęp 15 VI 2008 r.].
- <https://pamatyklietuvoje.lt/details/duksto-dvaro-sodyba/1886> [dostęp 29 IX 2018 r.].
- <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/764fcfe3-2912-487c-994d-be771f91b93d> [dostęp 24 XI 2020 r.].
- <http://dworypogranicza.pl/index.php/litwa/103-czabiszki> [dostęp 29 IX 2018 r.].
- https://lt.wikipedia.org/wiki/%C4%8Cioibi%C5%A1kio_dvaras [dostęp 29 IX 2018 r.].
- https://lt.wikipedia.org/wiki/Gornostaji%C5%A1ki%C5%B3_dvaras [dostęp 29 IX 2018 r.].
- <https://pl.wikipedia.org/wiki/Hornostaiszki> [dostęp 29 IX 2018 r.].
- https://en.wikipedia.org/wiki/Onu%C5%A1kis_Manor [dostęp 29 IX 2018 r.].
- <https://rymszany.wordpress.com/category/puszki/> [dostęp 13 VI 2018 r.].
- <http://www.podbrodzie.info.pl/index.php?pid=2&sub=getTrasa&trasaid=3> [dostęp 9 VI 2018 r.].
- <https://litterat.ug.edu.pl/gloger/index.htm>
- Ryszkiewicz A., *Jan Rustem*, <http://ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-rustem?print> [dostęp 13 VI 2018 r.].
- Wykaz części majątków polskich w Republice Litewskiej w latach 1919–1939*; <https://www.umk.pl/~zenkiewicz/Publikacje/wykaz.php> [dostęp 27 IX 2019 r.].

The Lithuanian seats of the Zan family: Dukszty, Gierkany, Hryszkowszczyzna and Poniemuń. Postscript to the memoirs of Tomasz Zan and Helena Stankiewicz née Zan

This article was written on the occasion of the conference ‘The extermination of the Polish gentry in the former eastern territories of the Republic of Poland in 1939-1945’. It is the first attempt to recreate the history of the four eastern settlements of the Zan family of landowners, and the architecture and interiors of their possessions, based on the published memoirs of Tomasz Zan and his sister, Helena Stankiewicz née Zan, the great-grandchildren of the member of ‘Promieniści’ circle Tomasz Zan, a friend of Adam Mickiewicz. The publication also uses previously unpublished photographs and plans from the family collection. At the turn of the 18th and 19th centuries, many mansions in Classical style were built in the Grand Duchy of Lithuania, some of them similar to Dukszty (Dūkštėliai), a one-story manor house with a two-story central part and a portico in giant order. The manor house in Dukszty was built in the first quarter of the 19th century, and could have been designed by an architect from the circle of Wawrzyniec Gucewicz. Gierkany (Gerkonys) is a small wooden, plastered, one-story mansion on a rectangular plan, built at the end of the 19th century, resembling the larger manor house in Hryszkowszczyzna (Griškiškė), which probably dates back to the 18th century. In Poniemuń (Žemoji Panemunė), next to the ruins of the palace, the Gothic cellars of the former castle have survived. After World War II the Zan family

lost their property, which then found itself in the Soviet Union. The manors in Duk-szty and Gierkany were devastated and stripped of their furnishings, but survived. The wooden manor house in Hryszkowszyna was burned down, as was the chapel. The manor house in Poniemuń, which was lost in 1923, remained, however as ruin, and the entire property was returned to the pre-war Lithuanian owner.

Słowa kluczowe: ziemiaństwo, dwór szlachecki, represje

Keywords: landed gentry, manor, repressions

MARIA BRODZKA-BESTRY – historyk sztuki, emerytowany kustosz w Zamku Królewskim w Warszawie. Ukończyła Uniwersytet Warszawski. Zajmuje się architekturą i strojami w XVIII, XIX i XX w. oraz szlachtą na Kresach. Autorka książki *Historia sztuki. Architektura* (2016) i wielu artykułów popularyzujących architekturę i zabytki.